
Foamete și canibalism în Roma în timpul asediului vizigoților din anul 408 și în Hispania în timpul invaziei alanilor, vandalilor și suebilor din 409. Considerații pe marginea izvoarelor istorice

Dr. Vasile MĂRCULEȚ

Mediaș

vasilemarculet@gmail.com

Rezumat. La sfârșitul primului deceniu al secolului al V-lea, provinciile Imperiului Roman de Apus din Italia, Gallia și Hispania au avut de înfruntat puternice invazii ale vizigoților, alanilor, vandalilor și suebilor. Asemenea invazii au provocat vizigoții în Italia, în anul 408, respectiv alanii, vandalii și suebii în Hispania în anul 409. Blocada impusă de vizigoți Romei, în anul 408 și privațiunile la care a fost supusă populația Hispaniei în timpul invaziei alanilor, vandalilor și suebilor din 409 au generat în rândul populației o violentă foamete, în cursul căreia, o serie de izvoare înregistrează inclusiv comiterea unor acte de canibalism de către unii locuitori, determinate de lupta pentru supraviețuire.

Cuvinte cheie: canibalism, vizigoți, alani, vandali, suebi, Roma, Hispania, Olympiodorus, Hydatius, Isidorus de Sevilla.

Famine and Cannibalism in Rome During the Siege of the Visigoths from 408 and in Hispania During the Invasion of the Alans, Vandals and Suebians from 409. Considerations on historical sources

Abstract. At the end of the first decade of the 5th century, the Western Roman Empire's provinces of Italy, Gallia, and Hispania faced powerful invasions by the Visigoths, Alans, Vandals, and Suebians. Such invasions provoked the Visigoths in Italy in 408, respectively the Alans, Vandals and Suebians in Hispania in 409. The blockade imposed by the Visigoths on Rome in 408 and the deprivations to which the population of Hispania was subjected during the invasion of the Alans, Vandals and Suebians of 409 generated a violent famine among the population, during which, a series of sources, also record the committing of acts of cannibalism by some inhabitants, determined by the struggle for survival.

Keywords: cannibalism, Visigoths, Alans, Vandals, Suebians, Rome, Hispania, Olympiodorus, Hydatius, Isidorus of Seville.

La sfârșitul primului deceniu al secolului al V-lea, provinciile Imperiului Roman de Apus din Italia, Gallia și Hispania se vedeau confruntate cu puternicele invazii ale vizigoților, alanilor, vandalilor și suebilor. Blocada totală impusă Romei de către vizigoții conduși de regele Alaric (395–410) în timpul asediului orașului (408) și pătrunderea violentă a alanilor, vandalilor și suebilor în Hispania (409), devastările și distrugerile provocate, asociate cu efectele unor catastrofe naturale au generat în rândul populației locale o foamete teribilă, care, potrivit informațiilor transmise de unele izvoare istorice, contemporane sau tardive, au împins o parte a acestora la acte de canibalism, pentru a-și asigura supraviețuirea.

Asediul Romei de către vizigoți.

Foamete și canibalism în rândul locuitorilor?

Înfrângerile suferite în fața generalului roman Falvius Stilicho, *magister militum*, la Pollentia (402) și Verona (403), l-au împiedicat, pentru moment, pe regele vizigot Alaric să invadeze Italia. În anul 407, însă, Alaric ocupă poziții în Noricum și amenință cu invadarea Peninsulei Italice dacă nu i se plăteau „*patru mii de livre*” de aur¹. Stilichon, care se confruntau cu uzurparea generalului Constantinus în Britannia, i-a convins pe împăratul Honorius și Senatul să accepte cererea regelui vizigot, cu intenția de a-l folosi împotriva uzurpatorului².

Executarea generalului roman Flavius Stilichon, în 408, elimina pe cel mai reductibil adversar al regelui vizigot. Odată cu moartea capabilului general, cel mai însemnat obstacol militar dispăruse, din calea lui Alaric.

În octombrie 408, invocând faptul că Olympius, *magister officiorum*, noul deținător real al puterii de la Ravenna, a refuzat să-i achite suma promisă, Alaric a invadat Italia³. Regele vizigot s-a îndreptat spre Roma, pe care a supus-o asediului (iarna 408–409); primul dintr-o serie de trei.

Regele vizigot, precizează un alt autor contemporan evenimentelor, Sozomenus (secolul V), „*așezase barbari pe malurile Tibrului, în așa fel încât din Portus*”, portul Romei, „*brana necesară nu putea fi adusă locuitorilor Orașului (Romei, n.n.)*”⁴. În aceste condiții, întrucât asediul cetății se prelungea, „*foametea și epidemia apăsau Orașul*”⁵.

Pentru ridicarea asediului, Alaric solicita o plată imensă. Istoricul romano-bizantin, Zosimus (secolul V–VI), consemna faptul că regele vizigot cerea să-i fie predate „*tot aurul*

1 Olympiodorus 1983, § 7.2 [a se vedea și ediția: Olympiodore 1959, p. 168]; Zosime 1986, V.XXIX.9 [a se vedea și edițiile: Zosimo 2007, V.29.9; Zosimus 1982, V.29.9]; Cf. Kulikowski 2010, p. 172.

2 Zosime 1986, V.XXX.1-5 [a se vedea și edițiile: Zosimo 2007, V.30.1-5; Zosimus 1982, V.30.1-5]; Cf. Kulikowski 2010, p. 172.

3 Zosime 1986, V.XL.1-4, XLI.3-7, XLII.1 [a se vedea și edițiile: Zosimo 2007, V.40.1-4, 41.3-7, 42.1; Zosimus 1982, V.40.1-4, 41.3-7, 42.1].

4 Sozomène 2008, IX.6.2.

5 *Ibidem*, IX.6.3.

pe care orașul îl deținea, de asemenea argintul și, pe lângă acestea, toate bunurile mobile găsite în oraș și, în plus, sclavii barbari”⁶.

Autorul romano-bizantin contemporan evenimentelor, Olympiodorus (secolul IV–V), transmite, în plus, unele informații, care ne oferă o imagine a tragediei trăite de locuitorii Romei în timpul asediului, generată de foamete. Acesta afirmă în lucrarea lui, fără a prezenta alte detalii, că în timpul asediului Romei „*locuitorii s-au dedat la canibalism (ἀλλοφροσύνη)*”⁷.

În atare situație, după noi tratative, regele vizigot a acceptat să pună capăt asediului în schimbul unei contribuții consistente primite din partea locuitorilor. Conform relatării lui Zosimus, orașul se angaja să-i plătească lui Alaric „*cinci mii de livre de aur, și peste treizeci de mii de livre de argint, patru mii de robe de mătase, în plus trei mii de piei vopsite purpurii și o cantitate de trei mii de livre de piper*”⁸. La rândul lui regele vizigot, „*le-a permis locuitorilor orașului să se aprovizioneze timp de trei zile, permițându-se să iasă în siguranță prin unele dintre porți și, de asemenea, să între grâul din port*”⁹.

Revenind la informația transmisă de Olympiodorus cu privire la actele de canibalism ale locuitorilor Romei, constatăm că ea rămâne unică în peisajul istoriografiei. În consecință asupra veridicității sau non-veridicității ei nu ne putem pronunța. Considerăm, însă, că, chiar dacă fenomenul canibalismului nu a fost unul general, totuși, pe fondul foametei determinate de blocada impusă de forțele vizigote, nu poate fi exclusă existența unor asemenea cazuri. De altfel, știrea transmisă de Sozomenus vine în sprijinul acesteia.

Pătrunderea alanilor, vandalilor și suebilor în Hispania.

Foamete și canibalism.

În toamna anului 409, alanii, vandalii și suebii străpung bariera naturală a Pirineilor și debrușează în Hispania. Pătrunderea barbarilor în Hispania este prezentată diferit de autorii contemporani sau tardivi care au înregistrat evenimentele.

Prosperus de Aquitania, contemporan evenimentelor, se limitează că noteze doar că în timpul celui al optulea consulat al lui Honorius (395–423) și a celui de-al treilea al lui Theodosius II (408–450), care corespund anului 409, „*vandalii au ocupat Hispania*”¹⁰. La rândul lui, Paulus Orosius, afirmă că o serie de neamuri, de neoprit prin „*număr și forțe*”, respectiv „*alanii, suebii și vandalii*”, sunt cei care „*au luat*” provinciile Hispaniei¹¹.

6 Zosime 1986, V.XL.3 [a se vedea și edițiile: Zosimo 2007, V.40.3; Zosimus 1982, V.40.3].

7 Olympiodorus 1983, § 7.1 [a se vedea și ediția: Olympiodore 1959, p. 168].

8 Zosime 1986, V.XLI.4 [a se vedea și edițiile: Zosimo 2007, V.41.4; Zosimus 1982, V.41.4]; Cf. Wolfram 1988, p. 155.

9 Zosime 1986, V.XLII.2 [a se vedea și edițiile: Zosimo 2007, V.42.2; Zosimus 1982, V.42.2].

10 Prosper 2008, p. 62, a. 409 [a se vedea și ediția: Prosper 2014, § 1236-1237].

11 Orosius 2010, 7.38.3 [a se vedea și edițiile: Orosius 1981, 7.38; Orosio 1998, VII.38.3].

O informație la fel de succintă, care îi vizează, însă, doar pe suebi, ne transmite autorul anonim al *Cronicii Gallice de la 452*. Acesta consemnează că „*suebii ocupă mare parte a Hispaniei*”¹².

Disponem, de asemenea, din relatările unor autori contemporani, de mai multe detalii legate de pătrunderea alanilor, vandalilor și suebilor în Hispania. Spre exemplu, Hydatius notează în cronica lui că „*alanii, vandalii și suebii pătrund în Hispanii în anul 447 al erei acesteia* (409, n.n.). *Unii cu patru zile înainte de kalendele* (28 septembrie, n.n.), *alții în ziua a treia a idelor lui octombrie* (12 octombrie, n.n.), *a treia zi după sărbătoarea [duminicii]* (marți, n.n.), *sub al optulea consulat al lui Honorius și al treilea al lui Theodosius, fiul lui Arcadius*”¹³.

Majoritatea autorilor evidențiază violențele produse în Hispania de către barbari, atât în timpul cuceririi, cât și în primii ani care au urmat acesteia. Cu privire la aceste aspecte, Paulus Orosius susține că „*după ce s-au dat acolo pentru o vreme la raiduri mari și sângeroase și au provocat distrugerea atât a vieții, cât și a proprietății, [...], au tras la sorți pentru a-și împărți câștigurile și s-au stabilit acele părți pe care le dețin până astăzi*”¹⁴. În continuarea relatării lui, acesta afirmă că „*provinciile hispanice au fost invadate și au suferit devastări și măceluri*”, dar, trage el o concluzie cât se poate de interesantă, „*asta nu ar fi nou*” deoarece „*în acești doi ani, timp în care sabia dușmanului a făcut ravagii, ei au îndurat de la barbari ceea ce au suferit din mâna romanilor*”¹⁵.

Distrugerile și devastările suferite de provinciile Hispaniei sunt confirmate și de unele informații provenite din corespondența lui Hieronymus. În una din scrisorile sale, adresată unei aristocrate din Gallia, Ageruchia, datată în anul 409, acesta îi relatează cunoștinței sale faptul că „*Hispaniile sunt în pragul ruinei și tremură zilnic când își amintesc de invazia cymrylor* (galilor, n.n.). *Și, în timp ce alții suferă nenorociri o singură dată, în fapt, ei se așteaptă să le sufere continuu*”¹⁶.

Unii dintre autori creionează un tablou mult mai violent și mai sumbru. Aceștia susțin că distrugerile provocate de barbari, asociate cu ravagiile produse de o epidemie de ciumă, cu abuzurile administrației civile și cu cele ale militarilor imperiului au generat o asemenea foamete încât, pentru a supraviețui, populația locală sau, cel puțin, o parte a acesteia, a fost silită să recurgă la acte de canibalism.

O primă informație de acest tip se regăsește în opera lui Olympiodorus, și el contemporan evenimentelor. Acesta relatează că atunci „*când vandalii au invadat Spania și romanii au fugit în orașele lor cu ziduri, o astfel de foamete i-a afectat, încât s-au dat la canibalism*”¹⁷. În scopul confirmării știrilor lui, autorul aduce un exemplu din societatea

12 *Gallic Chronicle of 452*, p. 81, § 16.

13 Hydatius 1974, § XV.42 [a se vedea și ediția: Hydatius 1993, § XV/15.42].

14 Orosius 2010, 7.40.10 [a se vedea și edițiile: Orosius 1981, 7.40; Orosio 1998, VII.40.10].

15 *Ibidem*, 7.41.2 [a se vedea și edițiile: Orosius 1981, 7.41; Orosio 1998, VII.41.2].

16 Jerome 1893, CXXIII.16.

17 Olympiodorus 1983, § 29.2 [a se vedea și ediția: Olympiodore 1959, p. 178].

hispanică relatând că „o femeie care a avut patru copii i-a mâncat pe toți, dând pentru fiecare caz drept scuză hrănirea și supraviețuirea celor rămași. În cele din urmă, după ce i-a mâncat pe toți”, drept pedeapsă pentru fapta ei, „oamenii au ucis-o cu pietre”¹⁸.

Informații cu același conținut, dar ceva mai extinse, sunt cuprinse și în *Cronica* lui Hydatius și el contemporan evenimentelor. În lucrarea lui, acesta consemnează că „în timp ce Hispaniile sunt lăsate pradă sălbăticiilor barbarilor și, nu mai puțin, răului ciumei, bogăția și proviziile depozitate în orașe sunt jefuite de perceptorul tiranic și secătuite de soldați”¹⁹. Ca urmare a acțiunii comune și îngemănate a acestor factori, continuă autorul, „foamea s-a dezlănțuit, atât de îngrozitoare încât, mânite de foame, ființele umane au înfulecat carne de oameni. Și mamele se ospătau cu trupurile propriilor copii pe care îi ucideau și găteau cu propriile mâini”²⁰.

În sfârșit, o serie de știri cu un conținut identic se regăsesc în *Istoria goștilor, vandalilor și suebilor* lui Isidorus de Sevilla, lucrare redactată la începutul secolului al VII-lea (c.624). Acest lucru se datorează, cel mai probabil, faptului că în realizarea operei lui, autorul a folosit ca izvoare și lucrările predecesorilor săi. Potrivit consemnării lui Isidorus de Sevilla, „în anul 446 (408, n.n.), vandalii, alanii și suebii au ocupat Hispania, au provocat multe omoruri și pustiiri prin raidurile lor sângeroase, au dat foc orașelor și au secătuit bunurile pe care le-au prădat, astfel încât carnea omenească a ajuns să fie consumată de oameni din cauza ferocității foamei lor. Mamele și-au mâncat copiii”²¹.

Principala problemă pe care o ridică informațiile transmise de cei trei autori este cea legată de veridicitatea acestora. În acest sens, considerăm necesar să prezentăm părerile exprimate de unii cercetători, atât cu privire la știrile propriu-zise, cât și la conținutul cronicilor, în ansamblul lor.

Informațiile transmise de autorii menționați, îndeosebi cele provenite din *Cronica* lui Hydatius, au primit interpretări diferite din partea cercetătorilor. Unii dintre aceștia le consideră ca fiind absolut veridice, alții le contestă veridicitatea.

În prima categorie de autori se înscriu, în primul rând, autorii de origine spaniolă. Încă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Fernando Henrique Flórez, considera *Cronica* lui Hydatius ca fiind „unul dintre cele mai prețioase monumente pe care le avem; atât pentru venerabila ei vechime, cât și pentru scopul cu care a fost realizată”²². Pe aceleași coordonate se înscriu și aprecierile lui Bernardo Sánchez Alonso, care apreciază că informațiile transmise de Hydatius pe anumite aspecte „sunt unice” și că, în plus, *Cronica* acestuia este „foarte de încredere”²³.

18 *Ibidem* [a se vedea și ediția: Olympiodore 1959, pp. 178–179].

19 Hydace 1974, § XVI/16.48 [a se vedea și ediția: Hydatius 1993, § XVI/16.48; Hydatius 2008, 16].

20 *Ibidem* [a se vedea și ediția: Hydatius 1993, § XVI/16.48; Hydatius 2008, 16].

21 Isidore 1970, § 72.

22 Flórez 1756, p. 287.

23 Sánchez Alonso 1947, p. 68.

La polul opus se situează exegeții care contestă veridicitatea informațiilor autorilor menționați. Spre exemplu, Manuel Torres este de părere că afirmațiile lui Hydatius, Isidorus de Sevilla, și Paulus Orosius, cu privire la distrugerile provocate de alani, vandali și suebi și la situația disperată a locuitorilor sunt „pur retorice”²⁴. În același sens se exprimă Wilhelm Reinhart, care consideră de prezentarea evenimentelor făcută de Hydatius este „plină de exagerări retorice”²⁵.

Deosebit de interesantă este evoluția judecării de valoare a istoricului francez Christian Courtois cu privire la *Chronica Minora*, în general, a *Cronicii* lui Hydatius, în special. Dacă în una din lucrările lui consideră că „valoarea documentară” a lucrărilor cunoscute sub denumirea de *Chronica Minora*, care le includ și pe cele ale lui Prosperus, Hydatius sau Isidorus de Sevilla „este adesea mediocră”, în una ulterioară afirmă că discursul lui Hydatius, deși „este scheletic”, rămâne, totuși, „merituos pentru sobrietate și precizie”²⁶.

Valoarea documentară a *Cronicii* lui Hydatius este contestată și de André Piganiol. Din punctul de vedere a istoricului francez, lucrarea lui Hydatius nu este decât „o cronică mediocră”²⁷.

Înregistrăm, totodată, părerea, de dată relativ recentă, a lui Michael Kulikowski, cu privire la conținutul *Cronicii* lui Hydatius. Potrivit opiniei acestuia, „întreaga sa cronică este un catalog de orori, dar nimic altceva din ea nu este pictat atât de negru fără nicio nuanță”, precum „apocalipsa” generată de acțiunea convergentă a factorilor prezentați de Hydatius²⁸. Potrivit aceluiași autor, canibalismul menționat de Hydatius, alături de celelalte elemente ale „apocalipsei” prezentate „sunt poate tropi literari (figuri de stil, n.n.), simboluri ale unei distrugerii larg răspândite, în conformitate cu retorica foarte colorată a pasajului. În orice caz, violența a mers până la capăt, așa cum descrie însuși Hydatius”²⁹.

În sfârșit, reținem părerile, cu privire la însemnătatea *Cronicii* lui Hydatius, exprimate de Richard W. Burgess, unul din ultimii editori ai lucrării. Potrivit acestuia, *Cronica* lui Hydatius se înscrie în genul de lucrare al cărui aspect fundamental „a fost brevitățile și conciziunea acestuia”, astfel că fiecare cronică de acest tip „era o înregistrare a faptelor descrise în cel mai simplu și mai direct mod”, situație în care „analiza, cauzalitatea, episoadele contingente și explicația au fost evitate pentru o simplă relatare a «faptelor»”³⁰. În continuarea prezentării sale, editorul *Cronicii* constată că Hydatius este cu siguranță „cel mai detaliat și mai pronunțat dintre toți cronicarii Antichității Târzii, mai ales în a doua jumătate a *Cronicii* când nu mai urmărește izvoarele scrise”, conchizând că, cel mai probabil, acesta „a încercat să scrie o narațiune istorică mai tradițională în cadrul restricțiilor structurale ale

24 Torres 1940, p. 21.

25 Reinhart 1952, p. 31.

26 Courtois 1951, p. 23; Courtois 1955, p. 51, n. 6.

27 Piganiol 1972, p. 470.

28 Kulikowski 2010, p. 161.

29 *Ibidem*, pp. 161–162.

30 Burgess 1993, pp. 8–9.

noului gen de cronică”³¹. Cronică lui Hydatius, susține Richard W. Burgess, se remarcă prin „detaliile textului”³².

Cu privire la temeiurile care au stat la baza realizării cronicii de către Hydatius, Richard W. Burgess susține că, cel mai probabil, „scrierea istoriei a fost pentru Hydatius o reacție firească la haosul crescând pe care îl vedea în jurul său”, și că oricare ar fi fost acestea, „antecedentele sale istoriografice, l-au pregătit bine pentru sarcina pe care și-a propus-o, aceea de a consemna evenimentele care au dus la sfârșitul lumii”³³. În concluzie, susține editorul, Hydatius „nu era un diletant sau un amator fără speranță”, ci, dimpotrivă, acesta „poseda o mare înțelegere a scrierii istoriei și a metodelor acesteia”³⁴.

Din punctul nostru de vedere, acceptarea sau respingerea fără nicio rețineră și în totalitatea lor a informațiilor transmise de Olympiodorus, Hydatius și Isidorus de Sevilla cu privire la foametea și canibalismul care ar fi avut loc în Hispania odată cu pătrunderea violentă în Peninsula Iberică a alanilor, vandalilor și suebilor nu se justifică. Chiar dacă admitem ca exagerate știrile transmise de Hydatius și Isidorus de Sevilla, cu privire la practicarea unui canibalism în masă, considerăm, totuși, că nu putem respinge posibilitatea ca asemenea cazuri, chiar dacă mai reduse numeric, să se fi produs. Ca urmare, în ceea ce ne privește, suntem de părere că informațiile transmise de Olympiodorus, aflat la o vârstă matură, în epoca invadării Hispaniei de populațiile barbare menționate, mult mai rezervate decât ale celorlalți, au grad ridicat de veridicitate.

Considerații finale

La sfârșitul primului deceniu al secolului al V-lea, provinciile Imperiului Roman de Apus din Italia, Gallia și Hispania au avut de înfruntat puternice invazii ale vizigoților, alanilor, vandalilor și suebilor. Asemenea invazii au provocat vizigoții în Italia, în anul 408, respectiv alanii, vandalii și suebii în Hispania în anul 409.

În anul 408, în timpul asediului Romei de către vizigoți, blocada impusă orașului de către germanici a supus populația orașului la severe privațiuni, între care o foamete cumplită, generată de imposibilitatea aprovizionării cu hrană a locuitorilor. Pe acest fond autorul contemporan, Olympiodorus, înregistrează inclusiv comiterea unor acte de canibalism de către unii locuitorii, determinate de lupta pentru supraviețuire.

O situație similară avea să se înregistreze în anul 409 în provinciile Hispaniei. Invazia în Peninsula Hispanică a alanilor, vandalilor și suebilor și distrugerile provocate de aceștia și abuzurile militarilor romani, care au rechiziționat toate rezervele alimentare, asociate cu o violentă epidemie de ciumă au provocat, în rândul majorității covârșitoare a

31 *Ibidem*, p. 9.

32 *Ibidem*, p. 9.

33 *Ibidem*, p. 10.

34 *Ibidem*, p. 10.

locuitorilor o foamete generalizată. Și în acest caz, izvoarele literare avute la dispoziție, respectiv lucrările lui Olympiodorus, Hydatius și Isidorus de Sevilla, semnalează o serie de acte de canibalism. În ceea ce privește amploarea fenomenului, dacă că informațiile transmise de Hydatius și Isidorus de Sevilla sunt, evident, mult exagerate, suntem de părere că informațiile transmise de Olympiodorus, mult mai rezervate decât ale celorlalți, au grad ridicat de veridicitate.

Bibliografie

- Burgess 1993 R.W. Burgess, „Hydatius and his Chronicle”, în Hydatius, *The Chronicle of Hydatius and the Consularia Constantinopolitana. Two Contemporary Accounts of the Final Years of the Roman Empire*. Edited with an English translation by R.W. Burgess, Oxford, 1993, pp. 3–10.
- Courtois 1951 Chr. Courtois, „Auteurs et Scribes remarques sur la Chronique d’Hydace”, în *Byzantion*, XXI, 1951, 1, pp. 21–54.
- Courtois 1955 Chr. Courtois, *Les Vandales et l’Afrique*, Paris, 1955.
- Flórez 1756 Fr. H. Flórez, *España Sagrada. Theatro Geographico-Historico de la Iglesia de España*, Madrid MDCCLVI.
- Hydace 1974 Hydace, *Chronique*, t. I. Introduction, texte critique, traduction par A. Tranoy, Paris, 1974.
- Hydatius 1993 Hydatius, *The Chronicle of Hydatius and the Consularia Constantinopolitana. Two Contemporary Accounts of the Final Years of the Roman Empire*. Edited with an English translation by R.W. Burgess, Oxford, 1993.
- Hydatius 2008 Hydatius, „From the Chronicle of Hydatius”, în *From Roman to Merovingian Gaul. A Reader*. Edited and Translated by Al. C. Murray, Toronto, 2008, pp. 85–98.
- Isidore 1970 Isidore of Seville, *History of the Goths, Vandals, and Suevi*. Translated from the Latin with an Introduction by G. Donini and G.B. Ford, Jr., Second Revised Edition, Leiden, 1970.
- Jerome 1893 Jerome, „The Principal Works of St. Jerome”. Translated by W.H. Fremantle, with the Assistance by G. Lewis and W.G. Martley, în *A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church*, Second Series. Translated into English with Prolegomena and Explanatory Notes under the Editorial Supervision of Ph. Schaff and H. Wace, vol. VI. *St Jerome: Letters and Select Works*, New York, Oxford and London, 1893.
- Kulikowski 2010 M. Kulikowski, *Late Roman Spain and its Cities*, Baltimore, 2010.
- Olympiodore 1959 Olympiodore, „Histoire (Codex 80)”, în Photius, *Bibliothèque*. t. I («*Codices*» 1-84)”. Texte établi et traduit par R. Henry, Paris, 1959.
- Olympiodorus 1983 Olympiodorus, „Fragments”, în *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, vol. II. Text, Translation and Historiographical Notes R.C. Blockley, Liverpool, 1983, pp. 151–220.

- Orosio 1998 Orosio, *Le Storie contro i Pagani*, vol. II (*Libri V-VII*), a cura di A. Lippold. Traduzione di G. Chiarini, Verona, 1998.
- Orosius 1981 P. Orosius, *The Seven Books of History against the Pagans*. Translated by R.J. Deferrari, Washington, D.C., 1981.
- Orosius 2010 Orosius, *Seven Books of History against the Pagans*. Translated with introduction and notes by A.T. Fear, Liverpool, 2010.
- Piganiol 1972 A. Piganiol, *L'Empire Chrétien (325-395)*. Deuxième édition mis a jour par A. Chastagnol, Paris, 1972.
- Prosper 2008 Prosper of Aquitaine, in vol. *From Roman to Merovingian Gaul. A Reader*. Edited and Translated by Al. C. Murray, Toronto, 2008, pp. 62–76.
- Prosper 2014 Prosper, *Prosper's chronicle: A critical edition and translation of the edition of 445*. Edited and Translated by Deanna Brook, Ottawa, 2014.
- Reinhart 1952 W. Reinhart, *Historia general del reino hispanico de los Suevos*, Madrid, 1952.
- Sánchez Alonso 1947 B. Sánchez Alonso, *Historia de la historiografía española*, t. I, Madrid, 1947.
- Sozomène 2008 Sozomène, *Histoire ecclésiastique. Livre VII-IX*. Texte grec de l'édition J. Bidez – G.C. Hansen (GCS). Introduction par G. Sabbah. Annotation par L. Angliviel de la Beaumelle, G. Sabbah. Traduction par A.-J. Festugière, Paris, 2008.
- Gallic Chronicle of 452* „The Gallic Chronicle of 452”, in vol. *From Roman to Merovingian Gaul. A Reader*. Edited and Translated by Al. C. Murray, Toronto, 2008, pp. 76–85.
- Torres 1940 M. Torres, „Los Vándalos y Alanos. Los Cuadosuevos”, in *Historia de España*. Dirigida por R. Menéndez Pidal, t. III. *Espana Visigoda (414-711 de J.C.)*, Madrid, 1940, pp. 17–25.
- Wolfram 1988 H. Wolfram, *History of the Goths*. Translated by Th. J. Dunlap, Berkeley, Los Angeles, London, 1988.
- Zosime 1986 Zosime, *Histoire nouvelle*, t. III, 1er partie (*Livre V*). Texte établi et traduit par Fr. Paschoud, Paris, 1986.
- Zosimo 2007 Zosimo, *Storia nuova*. Introduzione, traduzione e note di F. Conca. Testo greco al fronte, Milano, 2007.
- Zosimus 1982 Zosimus, *New History*. A Translation with Commentary by R.T. Ridley, Sydney, 1982.